

Wanneer grenzen verschuiven. Etniciteit en veranderende grenzen, Europa 1918-1930

Chris Quispel

De macht van een overheid wordt beperkt door de grenzen van de staat. Binnen hun grenzen kunnen overheden wetten en regels maken en inkomsten vergaren. Grenzen bepalen burgerschap en kunnen burgers bescherming en rechten geven, maar voor anderen kan het leven binnen de grenzen van een land juist de oorzaak zijn van vervolging en gevangenschap. Het maakt grenzen en grensverschuivingen zeer belangrijk voor zowel staten als burgers. Toch hadden grensverschuivingen tot aan het einde van de negentiende eeuw voor burgers vaak meestal weinig invloed op hun dagelijks leven. Het passeren van een grens was geen probleem, paspoorten waren nog niet verplicht, bezoek aan familie en vrienden aan de andere kant van een grens was probleemloos en economische transacties op lokaal niveau konden gemakkelijk plaatsvinden zonder overheidsbemoeienis.

Na de Eerste Wereldoorlog was dat allemaal heel anders. Alle Europese landen, ook neutrale landen zoals Nederland, hadden tijdens de oorlog maatregelen genomen om het vrije verkeer van mensen en goederen over grenzen tegen te gaan. Na de oorlog hielden overheden vast aan hun nieuw verworven macht. Het vrijhandelssysteem maakte plaats voor handelsrestricties, protectie en bilaterale verdragen. Personen die een grens over wilden gaan hadden nu paspoorten en visums nodig. Grenzen werden veel belangrijker, niet langer waren het slechts lijnen op een kaart, maar hindernissen die niet zomaar gepasseerd konden worden. Doordat overheden door wetten en regels inmiddels veel meer macht hadden gekregen over het leven van hun burgers was het nog belangrijker geworden aan welke kant van een grens iemand woonde. Dit hele proces kreeg na de Eerste Wereldoorlog nog veel meer belang door het ongekend grote aantal grenswijzigingen dat in de jaren na 1918 plaatsvond. Drie voormalige keizerrijken verdwenen, en de ineenstorting van een vierde rijk, het Ottomaanse, was al eerder begonnen. Middels een reeks van verdragen, waarvan het Verdrag van Versailles het belangrijkste was, werden grenzen verschoven en nieuwe landen gecreëerd. De tijdelijke zwakte van Rusland maakte het mogelijk dat de nieuwe landen Georgië, Estland, Letland,

Leidschrift, jaargang 29, nummer 1, april 2014

Litouwen, Oekraïne, Wit-Rusland en Polen konden ontstaan. Finland en Turkije konden hun grondgebied aanzienlijk uitbreiden. Het Verdrag van Versailles gaf landuitbreiding aan Frankrijk, Denemarken, Polen, Tsjecho-Slowakije, België en Litouwen. Later moest Hongarije land afstaan aan Tsjecho-Slowakije, Roemenië en Joegoslavië. Polen raakte land kwijt aan Wit-Rusland en Oekraïne, terwijl Litouwen haar hoofdstad Vilnius weer kwijtraakte aan Polen. Dit is bij lange na geen compleet overzicht van alle grensveranderingen die in deze jaren plaatsvonden.

Eén van de belangrijke motieven om de Europese grenzen zo ingrijpend aan te passen, was etniciteit. De gedachte was dat iedere etnische groep recht had op een eigen grondgebied. Dat was nooit eerder het geval geweest. Grenzen veranderden door oorlogen, door huwelijken en door erfenissen, maar in het nieuwe Europa waar nationalisme zo belangrijk was geworden, kon dat niet meer. Iedere etnische groep had ineens het recht verworven op een eigen land. Dat zou heel mooi zijn geweest als iedere etnische groep inderdaad al woonde in een min of meer afgebakend grondgebied, maar dat was natuurlijk slechts zelden het geval. Dit artikel behandelt de problemen die hier het gevolg van waren. In landen die bedoeld waren als woonplaats van een specifieke etnische groep, moest de vraag worden beantwoord hoe die groep moest worden gedefinieerd. Wat moest er gebeuren met andere etnische groepen die in hetzelfde gebied woonden, kregen zij gelijke rechten of werden ze tweederangsburgers? Zouden ze hun eigen cultuur, taal, religie mogen behouden, moesten ze worden gedwongen zich aan te passen, of moest er worden gedacht aan wat tegenwoordig *ethnic cleansing* wordt genoemd? Moesten alle minderheden op dezelfde manier worden behandeld, of moesten verschillende minderheden ieder een eigen behandeling krijgen? Etnische groepen die behoorden tot een minderheid, of een minderheid werden, moesten zich afvragen wat hun relatie zou zijn tot de nieuwe meerderheid. Moesten zij zich schikken in de status van minderheid in hun nieuwe land, of proberen nieuwe grensveranderingen na te streven waardoor ook zij een eigen land zouden krijgen, of moesten zij proberen (weer) deel uit te gaan maken van een al bestaand, of net nieuw gecreëerd moederland. Sommige minderheden, bijvoorbeeld Duitsers of Russen konden rekenen op de bescherming van een machtig buurland, waar de eigen etnische groep wel de meerderheid had. Iedere etnische groep, en dat waren er velen, die geconfronteerd werd met verschuivende grenzen, werd geconfronteerd met dit soort belangrijke

vragen over de eigen identiteit in relatie tot andere groepen. Het zorgde ervoor dat in het Interbellum, de opkomst van nieuwe staten niet zorgde voor een grotere stabiliteit, maar juist de oorzaak was van nieuwe spanningen. In dit artikel zal er nader gekeken worden naar twee nieuwe landen Polen en Litouwen. Daarnaast wil ik kort aandacht besteden aan het Franse beleid in Elzas-Lotharingen, waar de Franse overheid korte tijd probeerde om op raciale gronden een onderscheid te maken tussen Fransen en Duitsers en op basis daarvan een soort raciale zuivering door te voeren.

Polen

De grenzen van Polen kwamen tot stand door afspraken die waren gemaakt tijdens de vredesbesprekingen in Versailles, maar werden pas definitief getrokken na drie oorlogen, twee volksraadplegingen en het afsluiten van nieuwe internationale verdragen. Omdat Roman Dmowski, de nieuwe Poolse leider, een groter grondgebied wilde dan was afgesproken in Versailles begon hij een oorlog op drie fronten. Twee jaar lang vochten Polen en Litouwers om het bezit van de stad Vilnius. Daarnaast voerde generaal Pilsudski oorlog tegen de Sovjet-Unie en een derde oorlog werd in Galicië gevoerd tegen Oekraïne.

Na aanvankelijke successen werden de Poolse legers door de Russen weer teruggedreven. De Sovjet troepen stonden al voor Warschau, maar de communistische leiders wilden ten koste van alles vrede en Polen kreeg toch de oostgrens die Dmowski in gedachten had gehad. De oorlog tegen Litouwen verliep succesvoller; Poolse legers veroverden Vilnius, dat tot aan de Tweede Wereldoorlog Pools zou blijven. In Galicië werd tot 1923 gevochten voordat er uiteindelijk vrede werd gesloten. Door nieuwe internationale verdragen kreeg Polen de provincie Posen, delen van West-Pruisen en de havenstad Gdynia toebedeeld. Polen en Tsjecho-Slowakije verdeelden Tesin en na een referendum werd Opper-Silezië verdeeld tussen Polen, Tsjecho-Slowakije en Duitsland.

Weinigen waren tevreden met de nieuwe grenzen van Polen. Duitsland weigerde het verlies van delen van Silezië en Pruisen te accepteren. Rusland had alleen maar toegestemd in een ongunstige vrede omdat het op dat moment verscheurd werd door burgeroorlogen. Litouwen berustte niet in het verlies van Vilnius, dat de hoofdstad van het land had

moeten worden. Polen was verder verwickeld in grensconflicten met Oekraïne en Wit-Rusland, landen die korte tijd onafhankelijk waren van Rusland. Er waren nog onopgeloste problemen met Tsjecho-Slowakije en Hongarije en de Polen zelf hoopten nog delen van Galicië, Silezië en Tesin aan hun grondgebied toe te voegen.¹

Onenigheid over de grenzen was niet het enige probleem van de nieuwe staat. Het nieuwe Polen bestond uit grondgebieden van drie voormalige keizerrijken, Rusland, Oostenrijk-Hongarije en Duitsland. Dit betekende dat de inwoners onderworpen waren geweest aan zeer verschillende politieke systemen. Zo was het Poolse nationalisme in het Oostenrijks-Hongaarse deel min of meer geaccepteerd geweest. In het Duitse en vooral in het Russische deel waren nationalisten juist fel vervolgd. De economie van de verschillende delen was veel meer gericht op het oorspronkelijke moederland dan op het nieuwe Polen. Toen de Poolse staat eenmaal was opgericht was er geen uniform rechtssysteem, geen uniform banksysteem en geen uniform muntstelsel. Er was geen centrale bank, geen landelijke politie en nog geen uniform leger. In plaats daarvan waren er vijf zeer verschillende regio's: Poznan, Silezië, Cieszyn, Oost-Galicië en Centraal Litouwen, allen met een eigen bestuur en een eigen munt. In het Poolse grondgebied bestonden er drie verschillende rechtssystemen en officieren in het Poolse leger moesten bevelen geven in vier verschillende talen. Onder normale omstandigheden zou dat al problemen hebben opgeleverd, maar de omstandigheden waren niet normaal. Pas in 1923 zou het land niet meer in oorlog verkeren en kon worden begonnen met de opbouw. Dat ging moeizaam. Net als veel andere Europese landen, vooral Duitsland, werd Polen getroffen door hyperinflatie. De waarde van de net geïntroduceerde nieuwe munt daalde van 1:9 ten opzichte van de dollar tot 1: 15.000.000. De agrarische productie was laag, de productie per hoofd was niet meer dan zo'n 25% van die in Duitsland en niet meer dan 15% van die in Engeland. Dit vergrootte de problemen nog verder.²

Tegen deze achtergrond een staat die nog nauwelijks functioneerde en grote economische problemen had, moest de integratie van een groot

¹ N. Davies, *God's Playground; a History of Poland in Two Volumes* (Oxford 2006) 402.

² J. Marcus, *Social and Political History of the Jews in Poland* (Berlijn 1983) 21.

aantal verschillende etnische groepen in de nieuwe Poolse staat plaatsvinden.

Polen was bedoeld als een Poolse staat, maar dat was het maar ten dele. Slechts 69% van de bewoners was Pools, 14% was Oekraïens, 9% was Joods en er waren kleinere Litouwse, Duitse en Wit-Russische minderheden. In grensstreken waren er nog Tsjechische, Hongaarse en andere minderheden wiens aantal op het totaal van de bevolking verwaarloosbaar waren, maar in de regio waar zij woonden een aanzienlijk deel van de bevolking uitmaakten.³ Zowel in taal als religie waren deze minderheden anders dan de Polen. De Polen zelf spraken natuurlijk Pools en waren katholiek. De Oekraïners en de Wit Russen, spraken Russisch en waren orthodox, de meeste Duitsers waren Lutherans en spraken Duits, Joden waren natuurlijk Joods en spraken Jiddisch. Maar er was ook een grote groep die minder makkelijk was te categoriseren. Zo waren er zo'n 200.000 mensen in het nieuwe Polen die Pools spraken, maar zich cultureel Duits voelden.⁴ Zo'n tweezijdige loyaliteit moet ook bij andere minderheden veel zijn voorgekomen. Het maakte het probleem hoe uit zo'n gemengde bevolking een Poolse natie kon ontstaan alleen maar groter. De problemen werden nog gecompliceerder door het grote aantal vluchtelingen dat in 1918 in het nieuwe Poolse grondgebied verbleef.

Doordat vooral in het Russische deel de bevolkingsregisters slecht werden bijgehouden was het bijna onmogelijk uit te maken wie wel en wie niet het recht hadden om op Pools grondgebied te blijven wonen.⁵ Behalve de Joden hadden alle etnische groepen nauwe contacten met een 'moederland', waar ze op terug konden vallen ter bescherming of als vluchthaven. Hoe belangrijk dat was blijkt uit het feit dat 65% van de Duitsers die in Poznań en Oost-Pruisen leefden wegtrok naar Duitsland. Volgens de Poolse regering deden ze dat uit eigen vrije wil, volgens

³ I.T. Berend, *Decades of Crisis. Central and Eastern Europe before World War II* (Londen 1998) 159.

⁴ R. Blanke, 'The German Minority in Inter-war Poland and German Foreign Policy-Some Reconsiderations', *Journal of Contemporary History* 25 (1990) 87-102: 88.

⁵ J. Tomaszewski, 'The Civil Rights of Jews in Poland' in: A. Polonsky, E. Mendelsohn en J. Tomaszewski ed., *Polin, Studies in Polish Jewry* (Londen 1994) 115-128: 121.

Duitsland voelden zij zich gedwongen door de Poolse overheid.⁶ In het geval van de voormalige Russen lag dat nog gecompliceerder; Wit-Russen en Oekraïners in Polen waren sterk verdeeld over hun loyaliteit ten opzichte van de Sovjet-Unie. Sommigen wilden deel uitmaken van de nieuwe communistische staat, anderen zagen in de Sovjet-Unie juist hun grote vijand.

Poolse nationalistenv hadden maar weinig tijd gehad om zich voor te bereiden op de etnische problemen in hun land. Hoewel de nationalistenv al sinds het midden van de negentiende eeuw actief waren geweest, leken hun kansen op succes gering. Het beoogde nieuwe Polen zou pas kunnen ontstaan wanneer drie machtige keizerrijken ten onder zouden gaan en die kans leek klein. In het Duitse en Russische deel van Polen was het nationalisme altijd krachtig onderdrukt. Nationalistenv kregen lange gevangenisstraffen en werden in het Russische deel soms naar Siberië gestuurd. De latere Poolse leider Pilsudski was een van degenen die dit lot onderging. Er was een politiek van Russificering dan wel Germanisering gevoerd, migratie van Duitsers en Russen werd bevorderd, officiële stukken mochten niet in het Pools worden geschreven en alle belangrijke machtsposities waren in handen van Duitsers of Russen. In het Oostenrijkse deel was de situatie heel anders, daar was een hoge mate van zelfbestuur toegestaan. Galicië had bijvoorbeeld al sinds 1867 grote vrijheden op politiek en cultureel gebied.

Voor de Eerste Wereldoorlog waren er in feite drie vormen van Pools nationalisme, één waarin Rusland als de grote vijand werd gezien, één dat zich vooral tegen Duitsland keerde en een redelijk tevreden vorm die streefde naar uitbreiding van Poolse vrijheden binnen het Habsburgse Rijk. De discussies over het Poolse nationalisme, de vorm die dat zou moeten krijgen en de manier om het te bereiken vonden vaak plaats binnen de Poolse politieke partijen, de rechtse ENDEK, de boerenpartij PSL, de Christen Democraten en de socialistische partij PPS. Poolse nationalistenv verschilden niet alleen van elkaar met betrekking tot de vraag welke vijand moest worden verslagen om hun doel te bereiken, maar ook ten opzichte van de vraag hoe het toekomstige Polen er uit zou moeten zien. Binnen en buiten Polen werd Roman Dmowski, leider van de ENDEK, als de

⁶ Blanke, 'German Minority', 88.

belangrijkste Poolse nationalistische leider beschouwd. Als oplossing van de etnische problemen wilde hij de minderheden Pools maken. Voor de Joden maakte hij een uitzondering, voor hen zou er in het nieuwe Polen geen plaats meer zijn.⁷

De positie van de Joden verdient speciale aandacht. Zij hadden geen land van oorsprong en in de verschillende delen van Polen hadden zij zeer verschillende posities ingenomen. In Rusland waren Joden in de negentiende eeuw en in het begin van de twintigste eeuw regelmatig het slachtoffer geworden van vervolgingen en waren veel Joden geëmigreerd naar het Westen. In het Duitse deel voelden de Joden zich weinig bedreigd en voelden zij zich deel van Duitsland en van de Duitse cultuur. In Galicië, in Polen, lag het centrum van Joodse cultuur van het Habsburgse Rijk en van Oost Europa. Het was een van de armste gebieden van Europa en werd niet alleen bewoond door Joden, maar ook door Polen en Oekraïners. Er was weinig contact tussen deze drie groepen en het wantrouwen tussen de katholieke Polen, de orthodoxe Oekraïners en de Joden was groot.⁸

Slechts weinig Joden zagen zichzelf in de eerste plaats als Pools. In de voormalige Russische gedeelten waren de Joden wantrouwig vanwege de, vaak nog heel recente, herinneringen aan de pogroms. Hun wantrouwen nam alleen nog maar toe doordat de Poolse regering pas in 1930 oude Russische antisemitische wetten afschafte.⁹ In de voormalige Litouwse en Oekraïense gebieden probeerden Joden vaak als bemiddelaar op te treden tussen de regering en etnische minderheden, wat hen meestal weinig populair maakte. In Galicië bloeide de Joodse cultuur, maar noch de Joden zelf, noch de Poolse nationalistenv zagen een plek voor de Joodse cultuur binnen de nieuwe Poolse cultuur. Tekenend was dat Joden geen lid mochten worden van een nationalistische partij. Anders dan andere minderheden maakten de Poolse Joden geen gebruik van de mogelijkheid om eigen etnische partijen op te richten. Wel was er groeiende aanhang

⁷ N. Davies, *Heart of Europe; the Past in Poland's Present* (Oxford 1984) 113-129.

⁸ E. Mendelsohn, *The Jews of East Central Europe between the Wars* (Bloomington 1983); W.W. Hagen, 'Before the "Final Solution": Toward a Comparative Analysis of Political Antisemitism in Interwar Germany and Poland', *The Journal of Modern History* 68 (1996) 351-381.

⁹ Tomaszewski, 'Civil Rights', 121.

voor het Zionisme.¹⁰ Ook de socialistische partij kreeg veel Joodse aanhang. De keuze voor een eigen nationalisme en voor het socialisme viel weer in slechte aarde bij Poolse nationalistenv.¹¹

Antisemitisme was in Polen wijd verspreid, maar er was in de eerste jaren geen officieel anti-Joods-beleid. Er was evenmin een beleid gericht op integratie van de Joodse bevolking. Joden werden gezien als een minderheid die niet opgenomen kon worden in de Poolse samenleving. Hoe Joden werden behandeld hing sterk af van de houding die zij innamen ten opzichte van het Poolse nationalisme. Volgens Golczewski waren in ieder geval de nationaal democraten bereid de 'goede' Joden, die hun Joodse achtergrond op wilden geven voor de Poolse nationaliteit, een kans te geven.¹² Omdat Joden zelden kozen voor het Poolse nationalisme, kregen de nationale democraten weinig kans de oprechtheid van deze stellingname te bewijzen. Het feit dat ze in verkiezingscampagnes regelmatig zeer antisemitische uitspraken deden geeft in ieder geval te denken. In 1926 eindigde de korte periode dat Polen een democratie was door een coupe van generaal Pilsudski. Tijdens het bewind van Pilsudski werden Joden niet vervolgd, maar er waren wel anti Joodse maatregelen, zoals de verplichte winkelsluiting op zondag, waardoor Joden hun winkels twee dagen op rij gesloten moesten houden, en een verbod op de aanstelling van Joodse ambtenaren.¹³ Hoe slecht de Pools-Joodse relaties waren werd duidelijk in de begindagen van de Tweede Wereldoorlog, toen, nog voor de Duitsers met hun moordpartijen begonnen, 1600 Joden in het dorpje Jedwabne, werden gedood door hun Poolse dorpsgenoten.¹⁴

¹⁰ Mendelsohn, *Jews of East Central Europe*, 122.

¹¹ F. Golczewski, *Polnisch-Jüdische Beziehungen 1881-1922. Eine Studie zur Geschichte des Antisemitismus in Ost Europa* (Wiesbaden 1981) 319.

¹² Ibidem, 325.

¹³ P.H. van der Plank, *Etnische Zuivering in Midden Europa. Natievorming en Staatsburgerschap in de XXe Eeuw* (Leeuwarden 2004) 441.

¹⁴ J.T. Gross, *Neighbor: the Destruction of the Jewish Community of Jedwabne, Poland* (Londen 2002).

Litouwen

Litouwen werd in 1918 een onafhankelijke staat. In de Middeleeuwen bestond er een Groot Hertogdom Litouwen, maar sindsdien was Litouwen nooit meer onafhankelijk geweest. Het hertogdom had nauwe banden met Polen en de Poolse invloed op Litouwen was altijd groot gebleven. In 1795 was Litouwen Russisch geworden. Russisch werd de officiële taal, niet alleen in het bestuur, maar ook in het onderwijs, waar Litouws zelfs werd verboden. Onder het Russische bewind werd de Rooms-Katholieke Kerk, waar de meerderheid van de Litouwers toe behoorde, onderdrukt en veel kerken werden aan de Orthodoxe Kerk gegeven. Afkeer van het Russische bewind zou in de loop van de negentiende eeuw een belangrijke bron voor het Litouwse nationalisme worden.

De grenzen van de nieuwe staat waren niet vanzelfsprekend. Er waren twee grote probleemgebieden: Memelland en de grens met Polen. Memelland was onderdeel geweest van het Duitse Keizerrijk. Na de Eerste Wereldoorlog werd het gebied korte tijd een protectoraat van de Volkenbond, totdat in 1923 Litouwse troepen, verkleed als burger, het gebied binnentrokken. De Franse troepen die het gebied bezet hielden weigerden te vechten. Op 16 februari werd een wapenstilstand besloten, waarbij de soevereiniteit over Memelland aan Litouwen werd gegeven.¹⁵ Het conflict met Polen verliep minder succesvol voor de Litouwers. Zowel Polen als Litouwen claimden het gebied rond de stad Vilnius als hun grondgebied. Voor Litouwen lag dat conflict extra gevoelig, omdat Vilnius de beoogde hoofdstad was. In het gebied leefden Litouwers, Polen en Joden naast en door elkaar. De oorlog met Polen werd door de Litouwers verloren. Vilnius en omgeving werden Pools.

Net als Polen en veel andere nieuwe landen was Litouwen geen etnisch homogene staat. Aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog was zo'n 75% van de bevolking in het grondgebied dat later Litouwen zou worden, ook werkelijk Litouws. De Joden maakten 10% uit van de bevolking, de Polen 8% en 1.5% van de bevolking was Duits, wat na de

¹⁵ E.A. Plieg, *Das Memelland 1920-1939. Deutsche Autonomiebestrebungen in Litauischen Gesamtsatt* (Würzburg 1962) 20-24; A. Eidintas, *Lithuania in European Politics* (New York 1997) 87-91.

annexatie van Memelland zou oplopen tot 4%. Verder waren er kleinere Russische, Wit-Russische en Letse gemeenschappen. Net als in Polen waren er grote regionale verschillen tussen de verschillende regio's. In stedelijke gebieden hadden Litouwers vaak geen meerderheid.¹⁶

Aanvankelijk was de minderhedenpolitiek van de Litouwse regering liberaal en gebaseerd op het uitgangspunt dat ook minderheden onvervreemdbare rechten hebben. Dit liberale beleid had veel te maken met de kwetsbare positie van de nieuwe staat. De staat Litouwen was geen voortzetting van een historische traditie en werd ook nog eens ernstig bedreigd door Polen. Litouwen moest voor de internationale gemeenschap eerst maar bewijzen de onafhankelijkheid waard te zijn en had brede steun nodig in de Volkenbond. Een agressief anti-minderhedenbeleid zou die steun in gevaar hebben gebracht. Bovendien had Litouwen zijn minderheden nodig. Veel belangrijke grootgrondbezitters waren Pools en behoorden tot de economische en politieke elite. Joden waren belangrijk in de handel, de bankwereld en de industrie.¹⁷ Na 1923 en de annexatie van Memelland begon de liberale houding ten opzichte van minderheden te veranderen. Dit zal geïllustreerd worden aan de hand van de positie van de Duitsers in Memelland en de positie van de Joden.

Duitsers vormden zoals we zagen slechts 4% van de bevolking van Litouwen maar in Memelland waren zij in de meerderheid. Van de 140.000 inwoners waren er 71.000 Duitstalig en 67.000 Litouws. Van de Litouwers was zeker niet iedereen ook meteen anti-Duits.¹⁸ Tijdens de Franse bezetting werd in Memelland een referendum gehouden over de toekomst van het gebied. Bijna 90% van de ondervraagden wilde weer deel uitmaken van Duitsland. Het is dan niet verwonderlijk dat de Litouwse regering na de machtsovername een actief beleid voerde om Memelland een integraal deel van Litouwen te maken en de Duitse invloed terug te dringen. Onvermijdelijk waren anti-Duitse maatregelen onderdeel van dit beleid. Duitse ambtenaren werden ontslagen vanwege hun gebrekkige kennis van

¹⁶ A.S. Strazas, 'From Auszra to the Great War: the emergence of the Lithuanian nation', *Lithuanian Quarterly Journal of Arts and Sciences* 42 (1996) 3.

¹⁷ Mendelsohn, *Jews of East Central Europe*, 217-218.

¹⁸ J. Rogall, *Deutsche Geschichte im osten Europa's. Land der grossen Ströme. Von Polen nach Litauen* (Berlijn 1996) 468.

het Litouws. Officiële stukken mochten alleen nog maar verschijnen in het Litouws, Duitse straatnamen werden veranderd in Litouwse, brieven aan de overheid werden weggegooid wanneer ze in het Duits waren geschreven en postbodes mochten alleen nog maar brieven bezorgen wanneer het adres in het Litouws was geschreven.

Ook op het terrein van de religie werden Duitse bewoners van Memelland gediscrimineerd. Litouwers waren voornamelijk rooms-katholiek, maar de Duitse minderheid was voor het grootste deel lutheraans. Lutheranen werd opgedragen alle banden met de Duitse lutheranen door te snijden en geen Duitse dominees meer aan te stellen. Duitsers werd de mogelijkheid geboden voor het Duitse burgerschap te kiezen, maar zij moesten dan wel binnen twee jaar Memelland verlaten. Zo'n 14.000 mensen maakten van die mogelijkheid gebruik, 10% van de bevolking. 9800 van hen zouden daadwerkelijk Memelland verlaten. Na 1928 werd de migratie van Litouwers naar Memelland actief gestimuleerd. Het vertrek van Duitsers en de komst van Litouwers zorgde voor een aanzienlijke toename van de Litouwse bevolking. In Memel, de hoofdstad van Memelland, steeg het aantal Litouwers van 3% in 1920 tot 38% in 1938, maar buiten de hoofdstad behield Memelland toch zijn Duitse karakter.¹⁹

In tegenstelling tot de Duitse gemeenschap in Memelland waren de Litouwse Joden aanvankelijk blij met de onafhankelijkheid. In de Russische tijd waren zij het slachtoffer geweest van antisemitische wetgeving en pogroms en ze waren bang geweest voor de stichting van een Pools-Litouwse staat, vanwege het sterke antisemitisme in Polen. In de eerste jaren van de onafhankelijkheid profiteerden Joden meer van het liberale klimaat dan andere minderheden. Joden kregen een gelijke positie voor de wet, vertegenwoordiging in constitutionele vergaderingen en instellingen en autonomie in intern Joodse zaken, niet alleen religie, maar ook onderwijs en cultuur. Er werd een Joodse raad ingesteld en een minister voor Joodse zaken ging deel uit maken van de regering. In 1921 werd Jiddisch één van de talen die in het parlement mochten worden gesproken en in Kaunas werd de tekst op verkeersborden ook in het Jiddisch geschreven. Korte tijd was Litouwen een stralend voorbeeld voor andere nieuwe landen voor de

¹⁹ J. Zukas, 'Soziale und Wirtschaftliche Entwicklung Klaipeda', *Nordost Archiv: Zeitschrift für regionalgeschichte* 10 (2001) 75-117: 98.

manier waarop Joden behandeld zouden kunnen worden. Dit zou niet lang duren. Al voor 1923 begon de Joodse positie te verslechteren. Zolang de Litouwse regering nog hoopte dat Vilnius deel uit zou gaan maken van hun land, ield men er rekening mee dat de Joodse gemeenschap sterk toe zou nemen en omdat Joden in Vilnius economisch belangrijk waren, was er alle reden om de Joodse gemeenschap privileges te geven.²⁰ Maar naarmate het duidelijker werd dat Vilnius voorlopig Pools zou worden werd dat minder noodzakelijk. In de nieuwe grondwet van 1922 was er al geen aandacht meer voor de rechten van minderheden en de minister voor Joodse zaken verdween, evenals de minister voor Wit Russische zaken. Onafhankelijke Joodse instellingen werden onder toezicht van de regering geplaatst en in 1926 helemaal afgeschaft. Deze verslechtering had veel te maken met de frustraties over het verlies van Vilnius. De Litouwse regering had gehoopt op veel meer steun van de internationale gemeenschap en van de Joodse gemeenschap in het bijzonder. Het uitblijven van die steun werd afgereageerd op de Joodse gemeenschap.²¹ Toch werden de Joden tot aan de Tweede Wereldoorlog niet al te zeer onder druk gezet. Ze konden ongestoord hun religie blijven uitoefenen en ze behielden hun eigen cultuur en hun eigen scholen. Joodse scholen bleven financiële steun ontvangen van de regering, al nam die steun wel af.

Elzas-Lotharingen

Elzas-Lotharingen is in veel opzichten een uniek geval. Het gebied was tot 1871, na de Frans-Duitse oorlog, Frans geweest en werd dat na de Eerste Wereldoorlog opnieuw. Voor de Fransen was het verlies van Elzas-Lotharingen pijnlijk geweest en onacceptabel. Op kaarten werd Elzas-Lotharingen zwart ingekleurd en in de propaganda werden de twee gebieden vaak afgebeeld als twee rouwende zusters wachtend op de terugkeer in het

²⁰ J. Morkus, *The Jerusalem of Lithuania* (Frankfurt 2002) 8.

²¹ Mendelsohn, *Jews*, 217.

moederland.²² Al in 1914, toen Franse troepen het stadje Thann hadden ingenomen, had generaal Joffre uitgeroepen: ‘Votre retour est définitif. Vous êtes Français pour toujours...Je vous apporte le baiser de la France’.²³ De werkelijkheid was anders. De meerderheid van de bevolking was altijd al Duitstalig geweest en de economische en culturele banden met Duitsland waren in de bijna vijftig jaar dat het gebied Duits was geweest alleen maar versterkt. De Franse regering wist dat natuurlijk heel goed en besloot tot de invoering van harde maatregelen om Duitse invloeden terug te dringen. Duitse elementen in de lokale cultuur werden ontkend, Duitse politici en ambtenaren werden verbannen en het leger kreeg opdracht de bevolking te zuiveren. Dat hield in dat de bevolking geïdentificeerd moest worden op basis van etnische afkomst. Iedere burger moest een identiteitskaart krijgen, waarop de etnische achtergrond was vermeld. Maar in een gebied dat altijd een overgangsgebied was geweest tussen een meer Franse en een meer Duitse cultuur was het een bijna onmogelijke zaak om de bevolking simpelweg te verdelen in ‘goede’ Fransen en ‘slechte’ Duitsers. De Franse regering koos uiteindelijk voor een systeem met vier kaarten. Een persoon met twee Franse ouders kreeg een A-kaart, een persoon met één Franse ouders een B-kaart een persoon met ouders afkomstig uit een bevriende natie een C-kaart en een persoon met Duitse, Oostenrijkse, Turkse of Bulgaarse ouders een D-kaart. Binnen een familie kon de ene ouder een A-kaart krijgen, de andere ouder een D-kaart en de kinderen een B kaart.²⁴

Een B- of een D-kaart had belangrijke consequenties. Het kon ontslag betekenen of verwijdering van school of universiteit. Bezittingen konden geconfisqueerd worden en het was moeilijker om leningen te krijgen. Sommige winkeliers weigerden personen met een D-kaart te bedienen. Meer dan 200.000 bewoners van Elzas-Lotharingen werden verbannen of besloten uit eigen beweging te vertrekken. Het kaarten

²² L. Boswell, ‘From liberation to Purge Trials in the “Mystic Provinces”’: Recasting French identities in Alsace Lorraine, 1918-1920’, *French Historical Studies* (2000) 129-162: 130.

²³ S. Goodfellow, ‘From Germany to France? Interwar Alsatian National Identity’ *French History* (1993 7) 450-471: 453.

²⁴ T. Zahra, ‘The “Minority Problem” and National Classification in the French and Czechoslovak Borderlands’ *Contemporary European History* 17 (2008) 137-165.

systeem was niet alleen een manier om wraak te nemen op de Duitsers, maar een poging om Elzas-Lotharingen raciaal te zuiveren.²⁵

Om het zuiveringsproces in goede banen te leiden werden *commissions de tirage* ingesteld, tribunalen die namens het militaire gezag beslissingen moesten nemen over de vraag wie zich tijdens de oorlog goed dan wel slecht hadden gedragen. Volgens Laird Boswell was de afhandeling van zaken die voor de *commissions de tirage* werden gebracht willekeurig en onzorgvuldig. De leden van de *commissions de tirage*, spraken meestal geen Duits, gaven de beschuldigen geen inzicht in de aard van de aanklacht die tegen hen was ingebracht en hadden geen enkel idee van de ingewikkelde etnisch culturele verhoudingen in Elzas-Lotharingen.²⁶ Gedurende een korte tijd konden burgers uit Elzas-Lotharingen anoniem en ongestraft mede burgers beschuldigen aan wie zij een hekel hadden of die ze als economische concurrenten zagen. Het is opvallend met wat voor enthousiasme die bewoners van Elzas-Lotharingen die zichzelf als Frans zagen hun medeburgers aanklaagden. In totaal zijn in de korte tijd van het bestaan van de *commissions de tirage*, zo'n 15.000 mensen voorgekomen. Het aantal beschuldigingen was vele malen groter, maar de *commissions* hebben eenvoudigweg niet de tijd gehad iedereen daadwerkelijk op te roepen. Aanklachten waren meestal vaag, voor Franse patriotten was het feit dat iemand een D-kaart had gekregen voldoende om hem of haar te beschuldigen van 'pangermanisme', 'Germanophila' of simpelweg 'het hebben van Duitse gevoelens'.²⁷

De periode van zuivering zou niet lang duren. De Franse regering schafte het kaarten systeem en de *commissions de tirage* niet officieel af, maar na 1920 speelden ze geen rol meer. Voor de Fransen was het probleem daarmee uit de wereld, Elzas-Lotharingen was weer Frans en de jaren van etnische zuivering werden snel vergeten. Voor de bewoners van Elzas-Lotharingen zelf lag dat anders. Niet alleen bleef er de pijnlijke herinnering aan de jaren van de *épuration*, maar daarnaast waren er de praktische problemen veroorzaakt door de gedwongen overgang naar het Frans als enige geaccepteerde taal. In 1926 gaf nog geen 20% van de

²⁵ Boswell, 'From Liberation to Purge Trials', 160.

²⁶ Ibidem, 147.

²⁷ Ibidem, 150.

bevolking aan thuis Frans te spreken, de rest sprak Duits of het lokale dialect.²⁸ Het is dan ook niet verwonderlijk dat er in de jaren twintig een sterke onafhankelijkheidsbeweging opkwam. Politieke debatten in Elzas-Lotharingen gingen aan het einde van de jaren twintig vooral over autonomie of zelfs aansluiting bij Duitsland. In de jaren dertig zou de opkomst van de nazi's veel bewoners van Elzas-Lotharingen weer enigszins verzoenen met het Franse bestuur.²⁹

Toch bleef het wantrouwen over de patriottische gezindheid van Elzas-Lotharingen groot. Franse troepen die in 1939 naar het gebied gestuurd waren om een Duitse inval tegen te komen, maakten zich op veel plaatsen schuldig aan plunderingen en vernielingen. De soldaten gedroegen zich 'alsof ze in Duitsland waren'. Een officier zei aan Jean Paul Sartre, die toen in Elzas-Lotharingen woonde, 'deze mensen zullen nooit worden zoals wij'.³⁰

Conclusie

Na de Eerste Wereldoorlog waren de Europese grenzen ingrijpend veranderd en was een groot aantal nieuwe landen ontstaan. Dit is gebeurd met een snelheid en in een omvang, die ongekend waren. Hoewel deze veranderingen bedoeld waren om etnische minderheden onafhankelijkheid en een eigen staat te bieden, kwam daar in de praktijk weinig van terecht. Het ontbreken van etnische homogeniteit in landen die juist wel een etnische eenheid hadden moeten zijn, maakte dat overal in Europa -vooral in de nieuw gevormde landen, maar ook in de landen die gedwongen waren geweest gebieden af te staan om de nieuwe landen mogelijk te maken- vragen en discussies over etniciteit en afkomst een groot belang kregen. Sommige voormalige minderheden hadden ineens hun eigen land gekregen en werden daarin geconfronteerd met minderheden die ook eigen grondgebied claimden of door de grensveranderingen ineens afgescheiden

²⁸ Goodfellow, 'Interwar identity', 456.

²⁹ Ibidem, 464-467.

³⁰ L. Boswell, 'Franco-Alsatian conflict and the crisis of National Sentiment during the Phoney War', *The Journal of Modern History* 71 (1999) 552-584: 563.

waren van hun etnische moederland. Discussies en beleid waren moeilijk en vaak tegenstrijdig.

Hoewel op het eerste gezicht etniciteit makkelijk te definiëren zou moeten zijn, was dat in de praktijk een stuk ingewikkelder. Wat te doen met gemengde huwelijken, mensen die tweetalig waren opgegroeid en daarom, of vanwege andere redenen een dubbele loyaliteit voelden. Spanningen konden ook ontstaan omdat mensen met eenzelfde etnische achtergrond voorde Eerste Wereldoorlog in verschillende landen hadden gewoond en in de oorlog niet aan dezelfde kant hadden gevochten. Het resultaat was een enorme variëteit aan etnisch beleid en etnische verhoudingen. Binnen alle landen kon het beleid in korte tijd ingrijpend veranderen. Er werden pogingen ondernomen tot integratie en tot samenwerking maar ook werd er geprobeerd de etnische samenstelling in een gebied te veranderen door gedwongen vertrek en migratie. Beleid ten opzichte van een minderheid kon van geval tot geval verschillen, afhankelijk van macht en omvang van die minderheid, de nabijheid van een machtig moederland en ook de mate van loyaliteit die een minderheid voelde ten opzichte van hun nieuwe vaderland.

Binnen de beperkte ruimte van dit artikel heb ik geprobeerd deze zeer gecompliceerde problematiek te illustreren aan de hand van drie voorbeelden. Al de onderzochte casussen hadden specifieke problemen en voerden verschillend beleid om hun etnische problemen op te lossen. Polen ondervond veel problemen doordat het land was opgebouwd uit stukken van drie keizerrijken. Sterke buurlanden zorgden ervoor dat de Poolse regering voorzichtig moest zijn in hun behandeling van minderheden. Joden waren een uitzondering en werden meer gediscrimineerd. Het minderheden beleid van Litouwen werd sterk beïnvloed door de woede en frustratie over het verlies van Vilnius. Het leidde tot een sterk anti-Duits beleid in Memelland. Litouwse Joden waren aanvankelijk tevreden in hun nieuwe vaderland, maar zouden al gauw ook slachtoffer worden van discriminerende maatregelen. Frankrijk tenslotte, kon vrij zijn gang gaan in het terugveroverde Elzas-Lotharingen. Het resultaat was een nu grotendeels vergeten poging tot etnische zuivering. Uiteindelijk moeten we constateren dat winnaars en verliezers van de Eerste Wereldoorlog ontevreden waren over de nieuwe grenzen. Etnische tegenstellingen en het onvermogen die op korte termijn op te lossen hebben de problemen verder vergroot. In de aanloop naar de Tweede Wereldoorlog zou blijken hoe belangrijk de onopgeloste etniciteit en grens problemen zouden zijn.